

Modalite Konusunun Kilis Mantık Okulu Eğitime Yansıması: *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme

Ayşe ACARER | orcid.org/0000-0001-7123-2501 | aysesavkliyildiz@sdu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Mantık Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

<https://ror.org/04fjte88>

Öz

Aristoteles mantığı, şarihler dönemiyle birlikte İslam mantıkçıları tarafından müstakil bir bilim olarak kabul görmüştür. İslam mantıkçıları mantık konularını ele alırken Aristoteles'in görüşlerini detaylandırarak bu görüşleri, İslam dinine ait bilimlerde kullanmış ve çoğu zaman bir yöntem bilimi olması sebebiyle bunu dini çıkarımlar yapmak amacıyla kullanmışlardır. İslam düşüncesi içerisinde mantık ilminin konumu, yetkin mantık âlimleri yetişmesini ve büyük bir mantık külliyyatının oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı medreselerinde okutulan mantık eğitimi, İslam mantık tarihinin Osmanlı Dönemi'ne yansıması hususunda temel bir örnek niteliği taşır. Her dönemde kurulan Osmanlı medreselerinin müfredatında, ders saatleri farklı olsa bile, mantık ilmine yer verilmiştir. Bu medreselerde verilen mantık eğitimi, diğer İslamî ilimlerin öğrenimine geçiş için bir eşik olarak kabul edilmektedir. Osmanlı medreseleri ders müfredatında mantık ilmine verilen değere rağmen bu alanda çok az sayıda telif eser kaleme alınmıştır. Kilisli Hocaîde Mehmet Tahir Efendi'ye ait (ö. m. 1889) *Zübdetü'l-Muhtelitât mine't-Tasdikât* adlı risale, bahsi geçen az sayıda telif eserden biridir. Eser, yalnızca modalite konusu üzerine yazılmış kapsamlı risalelerden biridir. Tafsilatlı anlatımı, konunun bütün incelikleriyle tahlil edilmesi, modların tablolarla desteklenmesi, söz konusu eseri özel kılmaktadır. Bu çalışmada, eserin yazarı Kilisli Hocaîde Mehmet Tahir Efendi'nin de içerisinde bulunduğu Kilis Mantık Okulu'na ve İslam mantık tarihinde modalite problemine yer verilmiştir. Ayrıca Kilisli Hocaîde Mehmet Tahir Efendi'ye ait *Zübdetü'l-Muhtelitât mine't-Tasdikât* adlı risalenin ana konusu olan modalite meselesinin Aristoteles'in mantık anlayışında nasıl ele alındığı, ardından konunun İslam mantık tarihi geleneğinde nasıl işlendiği araştırılmıştır. Aristoteles mantığında ele alınan şekliyle modalite konusunun, İslam mantık tarihinde ve çalışmada esas alınan risale özelinde literatüre katkı sağlaması beklenen Osmanlı medrese eğitimi geleneğine yansıması ile problemin hangi bağlamlarda değişim ve gelişim gösterdiğinin tespiti çalışmanın hedefleri arasındadır. Bahsi geçen gelişimin İslam mantık tarihi açısından literatüre sağladığı katkının anlaşılması, konunun problematik yönlerinin ve dönemsel açıdan

ayrımlarının tespiti ile bu ayrımları gerektiren motivasyonların kavranmasıyla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Aristoteles, Modalite, Hocazâde, Kilis Mantık Okulu.

Atıf Bilgisi

Acarer, Ayşe. “Modalite Konusunun Kilis Mantık Okulu Eğitimine Yansıması: Zübdetü'l- Muhtelîât Mine't-Tasdikât Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Temmuz 2025), 421-446. DOI: 10.69576/ihya.1629488

Geliş Tarihi	31 Ocak 2025
Kabul Tarihi	04 Nisan 2025
Yayın Tarihi	20 Temmuz 2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.

The Reflection of the Subject of Modality in the Education of Kilis Logic School: An Evaluation of the Work *Zubdat al-Mukhtalatat min al-Tasdiqat*

Ayşe ACARER | orcid.org/0000-0001-7123-2501 | aysesavkliyildiz@sdu.edu.tr

Asst. Prof., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Logic, Isparta, Türkiye

<https://ror.org/04fjtte88>

Abstract

Aristotelian logic was accepted as an independent science by Islamic logicians with the period of commentators. While Islamic logicians were dealing with the subjects of logic, they elaborated Aristotle's views and used these views in the sciences of the Islamic religion and often used it to make religious inferences because it was a methodology. The position of logic in Islamic thought has ensured the training of competent logicians and the formation of a large collection of logic. The logic education given in Ottoman madrasahs is a fundamental example of the reflection of the history of Islamic logic on the Ottoman Period. Logic was included in the curriculum of Ottoman madrasahs established in every period, even if the lesson hours were different. The logic education given in these madrasahs is considered a threshold for the transition to the learning of other Islamic sciences. Despite the value given to logic in the curriculum of Ottoman madrasahs, very few copyrighted works were written in this field. The work of Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi (d. m. 1889) called '*Zubdat al-Mukhtalatat min al-Tasdiqat*' is one of the few copyrighted works mentioned. The work is one of the comprehensive treatises written only on the subject of modality. Its detailed narration, analysis of the subject with all its subtleties, and support of the modes with tables make the work in question special. This study includes the Kilis School of Logic, which the author of the work, Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi, is also a member of, and the problem of modality in the history of Islamic logic. In addition, the main subject of the treatise *Zubdat al-Mukhtalatat min al-Tasdiqat* by Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi, how the modality issue was addressed in Aristotle's understanding of logic, and then how the subject was handled in the tradition of Islamic logic history, was investigated. The study aims to determine the reflection of the modality issue as addressed in Aristotelian logic in the history of Islamic logic and in the Ottoman madrasah education tradition, especially in the treatise on which the study is based, and in which contexts the problem underwent change and development. Understanding the contribution of the mentioned development to the literature in terms of the history of Islamic logic is possible by identifying the problematic aspects of the subject and its distinctions in terms of periods,

and by comprehending the motivations that necessitate these distinctions.

Keywords: Logic, Aristotle, Modality, Hocazâde, Kilis Logic School.

Citation

Acarer, Ayşe. “The Reflection of the Subject of Modality in the Education of Kilis Logic School: An Evaluation of the Work Named *Zubdat al-Mukhtalatat min al-Tasdiqat*”. *İhya International Journal of Islamic Studies* 11/2 (July 2025), 421-446. DOI: 10.69576/ihya.1629488

Date of Submission	31 January 2025
Date of Acceptance	4 April 2025
Date of Publication	20 July 2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard.

Extended Abstract

The studies on logic that began in Kilis in the 18th century continued under the leadership of important teachers such as Logician Hacı Ömer Efendi, Hoca-zâde Hoca Abdurrahman Efendi, Abdullah Enverî and his son İsmetullah Efendi. Important works on logic were written during this period. A tradition was created with the important place of logic courses in the Ottoman education system and the annotation of many works. This tradition increased the reputation of the Kilis Logic School in the field of logic. However, due to reasons such as lack of continuity and complexity, this tradition could not be carried over to later periods. Kilis had a privileged position in the science of logic compared to other schools in the Ottoman Empire. After Logician Hacı Ömer Efendi, Kilis Logic School became an important educational center with the contributions of Abdullah Enverî and his brother Mehmet Tahir Efendi. In particular, Abdullah Enverî's works and the students he trained have enabled the formation of a qualified corpus. The logic tradition in Kilis gained international fame between the 18th and 20th centuries. Abdullah Efendi played an important role in the Turkish translation of logic with his contributions and attracted the attention of students both at home and abroad. Hoca-zâde Mehmet Tahir Efendi produced important works in the field of logic and dealt with the understanding of logic, which he considered a fundamental source in understanding religious sciences, in his works. In particular, his treatise titled *Zubdat al-Mukhtalatat min al-Tasdiqat* is one of the works in which the problem of modality is discussed in the most detailed way. In Aristotle's logic system, modality is a concept that determines the truth and validity of propositions. Modality is explained with modes such as necessity and possibility, and these modes express the different forms of propositions. However, the term modality was not used by Aristotle, but was termed by his commentators. In Aristotle's logical system, pure and simple (assertoric) propositions are propositions that do not contain modalities such as necessity or possibility, that state a certain situation of truth or falsehood, and that express a situation that exists in reality by establishing a simple connection between the subject and the predicate. Aristotle emphasizes that necessity carries an ontological certainty related not only to the content of the proposition, but also to existence. According to him, necessary propositions are propositions that are valid in every situation within the framework of a certain cause-effect relationship. However, Aristotle states that this necessity is not logical, but based on content. Aristotle argues that possibility is not a necessary condition for something to happen, but only expresses the existence of a certain potential, and that such propositions have a weaker informational value by indicating possibilities that do not carry necessity. Although modality is equivalent to mode in Turkish, in logic it is expressed with the concept of modality, which covers a wider range such as necessity, possibility and continuity, and determines the truth value of a proposition. This concept is grammatically complex and covers many more modalities than the types of modalities in Turkish. The concept of modality has been interpreted in various ways by different logicians from Aristotle to the present day. Modality, which determines the truth, necessity or possibility of a proposition, is generally associated with four modes in classical logic. In addition, modal propositions are actually evaluated as compound structures containing multiple interconnected provisions. Islamic logicians are divided into two groups: early period (mütekaddimîn) and late period

(müteahhirîn). With their approaches to the field of theology, the subliminal logicians have adopted Farabi's approach to modality according to the degrees of necessity and possibility of beings, and the understanding that necessity carries not only a logical but also an ontological and metaphysical reality. Farabi adopted Aristotle's understanding of modality and addressed the concepts of probability and possibility in an ontological context. He argued that God should be accepted as a necessary being. Ibn Sina, on the other hand, made a clear distinction between necessity and possibility by detailing modality at logical and ontological levels. Ibn Sina continued the understanding that God is a necessary being by systematizing the views of both philosophers. Based on Ibn Sina's understanding of modality, Islamic logicians elaborated modality based on Aristotle's sources. Especially in the period after Farabi, thinkers such as Tûsî, Qazvinî and Mehmet Tahir Efendi examined this concept in more detail and associated it with theological contexts. They defined various modes and systematized modal features such as necessity, possibility and impossibility based on Aristotle's syllogisms. The early Islamic logicians considered modality in three main types as wujub (necessity), mumamah (possibility) and imtina (impossibility), while discussing the different meanings of these concepts in various subcategories. There were disagreements between Farabi and Ibn Sina, especially on the modality of absolute propositions. The early Islamic logicians considered modality in four types as necessity, continuation, possibility and act, and stated that the diversification of these modes and their relations with each other lead to complex compound propositions. They also developed a system in which each mode is detailed with different subcategories. Among the 15 modal propositions generally accepted among Islamic logicians, 8 are simple and 7 are compound, and in the treatise of the Ottoman period logician Mehmet Tahir Efendi, 6 simple and 7 compound modal propositions were explained and 8 new modes were derived from them. The treatise of Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi deals with the subject of modality in detail and presents the methods of reaching correct information with logical inferences, verification processes and epistemological discussions in a way that can be checked with schematic tables. Therefore, Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi made significant contributions to the Ottoman scientific tradition. This study includes the Kilis Logic School, to which Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi was a member, and the problem of modality in the history of Islamic logic. It has been investigated how the issue of modality was addressed in Aristotle's understanding of logic and how this issue was handled in the tradition of Islamic history of logic. It has been tried to determine in which contexts the subject of modality originating from Aristotle underwent changes and developments in the history of Islamic logic and the tradition of Ottoman madrasah education. In addition, it is aimed to understand the problematic aspects of the subject with the contribution of this development to the literature in terms of the history of Islamic logic.

Giriş

Modalite meselesi, mantık tarihinde dile doğrudan etki eden ve işlevsellik niteliği taşıyan yapısıyla birlikte, anlaşılması güç ve karmaşık bir konu olarak kabul edilmektedir.¹ Aristoteles tarafından sistematik şekilde ele alınan modalite, özellikle İslam mantıkçılarıyla birlikte daha tafsılatlı şekilde incelenmiştir. Osmanlı döneminde ise modalite meselesine, çalışmamıza konu olan risale başta olmak üzere müstakil bazı çalışmalarda yer verilmiştir. Değerlendirildiği dönemlerde dille ilişkisi ve işlevsel anlamda kullanım amacına hizmeti bakımından bazı değişim ve dönüşümlere uğrayan modalite konusu, bahsi geçen değişimlerden kaynaklı olarak problematik bir yapı kazanmıştır. Çünkü her bir değişim kendi tarihselliği içerisinde bir ihtiyaca yanıt verirken, konunun, teorik çerçevesi açısından da tartışılabilir bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Çalışmada modalite probleminin mahiyetinin tespiti, dönemsel değişimlerin belirlenmesi hedeflenmekte ve nitel bir analiz yöntemi olarak dokümantasyon tekniği kullanılmaktadır. Çalışmada ele alınan ve analiz edilen Hocazâde Mehmet Tahir Efendi'ye ait (ö. M. 1889) *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risale, modalite konusunun müstakil olarak ele alındığı temel bir eserdir. Bu eser Osmanlı eğitim sisteminin önemli bir parçası olarak Kilis'te, Kilis Mantık Okulu'nda kaleme alınmıştır.

Mantık alanında adını XVIII. yüzyılda duyurmaya başlayan Kilis'te, mantık çalışmalarını başlatan Mantıkî Hacı Ömer Efendi'dir (ö. 1236/1821). Hacı Ömer Efendi Anadolu'nun birçok yöresinden gelen talebelere dersler vermiştir. *Tasdikât Haşiyesi*, *Tasavvurât Haşiyesi*, *Kadı Mir Haşiyesi* Mantıkî Hacı Ömer Efendi'nin kaleme aldığı eserlerdir. Onun vefatından sonra Hocazâdelerden 'Büyük Hoca' namıyla anılan Dokuzluzâde Hoca Abdurrahman Efendi öğreticilik görevini üstlenmiştir (ö. 1263/1847). *Kadı Mir Haşiyesi*, *Tasdikât ve Tasavvurât Haşiyesi* Hoca Abdurrahman Efendi'nin eserleridir.² Hoca Abdurrahman Efendi'den sonra Kilis Mantık Okulu'nun meşhur hocası Abdurrahman Efendi'nin oğlu Abdullah Enverî (ö. m. 1887) öğreticilik görevini sürdürmüştür. Abdullah Enverî'yle birlikte kardeşi Mehmet Tahir Efendi de bu vazifeyi yerine getirmiştir. Ardından mantık eğitiminde son öğretici olan Abdullah Enverî Efendi'nin oğlu İsmetullah Efendi (ö. m. 1913) önce Kilis'te, sonra Halep Lisesi'nde olmak üzere yirmi altı yıl hocalık yapmıştır.³ *Hulâsâ-i İlmi Mantık ve Tefviz el-Ferâiz* adlı eserler İsmetullah Efendi'ye aittir. Ancak ikinci eserin nerede olduğu bilinmemektedir.⁴

Osmanlı eğitim sisteminde mantık derslerinin fazlaca yer tutması neredeyse her yüzyılda mantık eserlerine dair şerhlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu şerhlerin okutulduğu Osmanlı medrese eğitiminin müfredatı içerisinde, mantık derslerinin önemli

¹ Kilisli Hocazâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât*. (İstanbul: 1299), 2-3.

² Ramazan Gündüz. *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*. (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 10.

³ Kilisli Hocazâde İsmetullah Efendi. *Hulâsâ-i İlmi Mantık*. çev. Mehmet Tektuna (Halep: Sadâ-yı Şehbâ Matbaası, 1327), 2.

⁴ Ramazan Gündüz. *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*, 10-14.

bir yere sahip olduğu görülmektedir. Mantık ilmine dair çok sayıda eserin yazılması ve şerh edilmesiyle oluşturulan bu gelenek, talebe yetiştirilmesi hususunda sürekliliğin sağlanamaması, alanın öneminin tam olarak idrak edilememesi ve ele alınan konuların karmaşıklığı gibi sebepler yüzünden sürdürülememiş ve sonraki dönemlere intikal ettirilememiştir. Kilis Mantık Okulu'nu önemli kılan bir başka nitelik ise onun özel olarak mantık ilminde adını duyurmuş olmasıdır. Osmanlı'daki tüm medreselerde okutulan mantık ilminin diğer okullarda bu kadar büyük bir üne sahip olmaması, Kilis'teki medresenin ise yüzyıllar sonra bile isminin Mantık Okulu olarak anılması, onu mantık ilmi açısından özel kılmaktadır. Ayrıca Osmanlı medrese müfredatında kalam ilminin içerisinde çok belirgin olmaksızın bulunan felsefe ilmine rağmen mantık, müstakil bir ilim olarak yer almıştır.

Kilis Mantık Okulu'na yıllar sonra bu ismi kazandıran, meşhur ilmî geleneği olan medreselere uzak kalmasına rağmen, mantık alanında değerli merkezlerden biri kabul edilmesidir. Bu okulun söz konusu başarısında Abdullah Enverî ve kardeşi Mehmet Tahir Efendi'nin ciddi katkıları olmuştur. Ancak Kilis'te mantık eğitimi Abdullah Enverî'den yaklaşık yüz yıl önce Mantıkî Hacı Ömer Efendi'yle başlamıştır. Abdullah Enverî'nin yazdığı eserlerle ve yetiştirdiği talebelerle birlikte mantık eğitimi açısından daha ileri boyuta taşınmış olan Kilis Mantık Okulu, sonraki dönemlerde de çok sayıda talebenin öğrenim gördüğü bir eğitim kurumu olmaya devam etmiştir. Özellikle Sultan Abdülmecid Han tarafından basılması emrolunan Abdullah Enverî'nin *Tasdikât Haşiyesi* onun ününü arttırmakla kalmamış, eserlerinin büyük bir çoğunluğunun da el yazması eserler bulunan kütüphanelerde taş baskı olarak günümüze ulaşmasında etkili olmuştur.⁵

Kilis'teki mantık geleneği XVIII-XX. yüzyıllar arasında uluslararası bir şöhrete sahip olmuş ve yurt içinden olduğu kadar yurt dışından mantıkla ilgilenen talebelerin ilgisini çeken bir merkez haline gelmiştir.⁶ Dönemin mantıkçı âlimleri mahdud olan mantık eserlerini çoğaltarak Türkçe'ye tercüme ederek mantığı dilimize kazandırmışlardır. Ancak mantık ilminin Türkçeleştirilmesinde asıl katkı, Kilis Mantık Okulu'nun hocası olan Abdullah Efendi'ye aittir. Abdullah Efendi çalışmamıza konu olan *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risalenin yazarı Hocaâzâde Mehmet Tahir Efendi'nin de hocasıdır.

1. Hocaâzâde Mehmet Tahir Efendi (ö. M. 1889) ve Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât Adlı Risale

Hocaâzâde Mehmet Tahir Efendi'nin babası, Hocaâzâde Abdurrahman Efendi'dir. Abdullah Enverî (ö. m. 1887) ise kardeşidir. 1844 yılında doğmuş olan Mehmet Tahir Efendi tahsilini ağabeyi Abdullah Enverî'nin yanında tamamlamış ve ondan icazetname almıştır. Bu bakımdan Abdullah Enverî, Mehmet Tahir Efendi'nin hocası olmasının yanında Kilis Mantık Okulu geleneğinin de kurucularındandır. Kilis'te doğan Abdullah

⁵ Ahmet Turan Hazar. "Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri". *Vakıflar Dergisi*, 24 (1995), 287.

⁶ Mehmet Ali Aynî. "Türk Mantıkçıları". Sadeleştiren: Naim Şahin, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (2005), 352.

Efendi (ö. 1241/1887), tahsilini babası Abdurrahman Efendi'nin yanında tamamlayarak 1907'de icazetname almış, daha sonra Kesik Minare Medresesi'nde ders okutmaya başlamıştır.⁷ Aldığı icazetnameyle birlikte yerine getirdiği hocalık görevi vefatına kadar Kilis Mantık Okulu'nda devam etmiştir.

Ömrünü mantık tedrisatına adayan, bu alanda geriye oldukça hacimli eserler bırakan Abdullah Efendi, mantık nazariyelerini tatbikata koymak üzere çaba sarf etmiştir. Bu ilme hâkim olmanın insanı hayvandan ayıran temel nitelik olduğunu ifade eden Abdullah Efendi, ayrıca bu ilmin yalnız Arap lisanına mahsus olmadığına dikkat çekmiş, verdiği derslerde mantık ilmini Türkçe ibareler kullanarak aktarmaya çalışmış ve konuların bu şekilde daha kolay anlaşılacağını savunmuştur.⁸ O zamana kadar Arapça okutulan bu ilmi Türkçe okutma yoluna giden Abdullah Enverî, bu ilmin tek bir lisana ait olamayacağı kanaatindedir. Ayrıca sonraki dönemde Mehmet Tahir Efendi'nin görüşlerini etkilediği aşikâr olan Abdullah Efendi'ye göre, mantığın gereksiz olduğunu iddia edenlerin düşünceleri taassuptan kaynaklanan bir kuruntudan ileriye geçemeyecek kadar anlamsız kabul edilmelidir.⁹ Küfre düşmüş mantıkçı bilginler ise bu ilmi bozuk emellerine alet etmişler ve başarısız olmuşlardır. Ona göre naklî ilimlerde bilgi sahibi olup mantık bilmeyenler, herhangi bir münakaşada başarısız olmaya mahkûmdurlar. Çünkü onlar, mantikî çıkarımları yapabilecek yetkinliğe sahip değildirler. Tüm bu sebeplerden dolayı herhangi bir düşüncenin, mantıktan bağımsız icrası mümkün değildir. Mantık ilmi hakkındaki söz konusu görüşleri ve talebesi olarak etkilediği Mehmet Tahir Efendi'nin mantık çalışmaları dikkate alındığında Abdullah Efendi'nin bu ilme ne kadar önem verdiği son derece açıktır.

Abdullah Efendi'nin H. 1272'de *Tasdikât Haşiyesi*'ni Sultan Abdülmecid Han'a takdim etmesi ve padişahın isteği üzerine bu haşiyenin basılması, onun ve talebesi Mehmet Tahir Efendi'nin hakkında edinilen bilgilerin temel kaynağıdır. Yine o, H. 1290'da yazdığı *Zübdetü'l-Hâşiyetü'l-Cedîd* adlı eserinin girişinde Sultan Abdülaziz Han için övgü dolu ifadeler kullanmış ve hayır dualarda bulunmuştur.¹⁰ H. 1303'te vefat eden Abdullah Efendi geride, Mehmet Tahir Efendi tarafından okutulmaya devam edilen, mantık, münazara, nahiv, kıraat ve kelim alanlarında eserler bırakmıştır.

Abdullah Efendi'nin eserlerinin sayısı hakkında elimizde kesin bir rakam olmamasına rağmen, matbu olan ve olmayan 15 adedi bilinmektedir. Mehmet Tahir Efendi tarafından Kilis Mantık Okulu talebelerine okutulmaya devam edilen matbu eserleri, *Kitabû'l-Mantık fî Tertîbi'l-Akyise*, *Zübdetü'l-Hâşiyetü'l-Cedîde*, *Hâşîye alâ İsagoji*, *Hâşîye ale'l-Fenâri*, *Hâşiyetü'l-Cedîde ale't-Tasdikât*, *Hâşiyetü'l-Cedîde ale't-Tasavvurât* ve *Hüseyniye Hâşiyesi*'dir. Matbu olmayan eserleri ise *Celaledin Devvanî Hâşiyesi*, *Şerhu'l-Akâid-i Nesefî Hâşiyesi*, *Hayalî Hâşiyesi*,

⁷ Halil İmamoğlu. *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 4.

⁸ Kilisli Hocaşâde Abdullah Efendi (Enverî). *Zübdetü'l-Hâşiyetü'l-Cedîd*. (İstanbul: 1290), 3-4.

⁹ Mustafa Ülger, Ramazan Gündüz. "Kilisli Abdullah Enverî'nin Mantık-Din İlişisine Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2013), 62.

¹⁰ Kilisli Hocaşâde Abdullah Efendi (Enverî). *Zübdetü'l-Hâşiyetü'l-Cedîd*, 2.

Tehzibü'l-Mantık, Mir Ebû'l- Feth, Molla Cami Hâşiyesi, Zübde ve Kadı Beyzâvi Tefsiri Şerîfi Hâşiyesi' dir.¹¹

Abdullah Efendi'nin çağdaşı olan bazı 19. yüzyıl mantıkçıları ise Ahıskalı Abdullah Ziyaüddin Efendi (m. 1813), Güncizade Kasım Efendi (m. 1841), Osman Abdülmenan Efendi (m. 1855) ve İngiliz Hoca Abdülkerim Efendi (m. 1885)'dir. Ancak Mehmet Ali Aynî'ye göre bu son müelliflerin arasında mantık ilmi açısından hepsinden üstün olan Kilisli Hocaâde Abdullah Efendi ve başta yetiştirdiği kardeşi Mehmet Tahir Efendi olmak üzere diğer talebeleridir.¹² 63 yıllık hayatında yazdığı birçok eser ve yetiştirdiği birçok talebe Abdullah Efendi'nin ilmi şahsiyetinin derinliğini ortaya koyar niteliktedir.

Kilisli Hocaâde Abdullah Efendi'nin tedrisatından geçen kardeşi Mehmet Tahir Efendi'nin telif ettiği eserler *Netayîç Hâşiyesi, Muhtelitât Risalesi, Kadı Mir Hâşiyesi* ve *İsagoci Risalesi'*dir. *İsagoci Risalesi'*ne “Kuvvetli bir akıl ve dosdoğru bir konuşmayla/nutk bizi üstün kılan Allah'a hamd olsun. Selam, kadîm burhanın sahibi olan Hz. Muhammed üzerine olsun. Yine selam, büyük şüpheleri, görüşleriyle keşfeden onun ailesine ve arkadaşlarına olsun.”¹³ duasıyla başlayan Mehmet Tahir Efendi'nin mantığı, dinî ilimlerin anlaşılması için temel bir kaynak kabul ettiği de açıktır. Hocaâde Mehmet Tahir Efendi hakkında günümüze ulaşan çok az bilgi vardır. Ona ait bilgileri genellikle ağabeyi Hocaâde Abdullah Efendi aracılığıyla elde etmek mümkün olmuştur. Adı geçen eserlerin yanı sıra ona ait olduğu iddia edilen birkaç eser dışında herhangi bir kaynak mevcut değildir. Bu eksiklik onunla ilgili araştırma yapmayı zorlaştırmasına karşın, günümüze ulaşan eserlerinin değer kaybetmesine sebep olmamaktadır. Hocaâde Mehmet Tahir Efendi'nin çalışmamıza konu olan *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risalesi, mantık konularından modalite probleminin işlendiği günümüze ulaşan en tafsilatlı eserlerdendir. Mehmet Tahir Efendi *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı eserinin girişinde modalite yani cihet konusunu anlamanın oldukça zor bir iş olduğunu belirtmiş ve söz konusu eseri konunun daha rahat bir şekilde ve kısa süre içinde, isteyenler tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi için yazdığını belirtmiştir.¹⁴ Bu eser her ne kadar mantık eğitimi alan öğrenciler için özel bir mantık konusu hakkında yazılmış olsa da, Mehmet Tahir Efendi mantık ilminin öğrenilmesine ilişkin gerekliliği sıklıkla eserinde vurgulamıştır.¹⁵ Risalede mantığın, bilinmeyen bilindir olması için gerekliliğine değinilmiş, bu amaçla mantığın temel konularından olan tanım bahsinin önemine işaret edilmiştir. Çünkü Mehmet Tahir Efendi'ye göre tanım, şeyin ne olduğunu açıklamaktadır. 1881 yılına ait, 34 sayfa, 22

¹¹ Halil İmamoğlu. *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*, 7-11.

¹² Mehmet Ali Aynî. *Türk Mantıkçıları*. 61.

¹³ Hülya Altunya. “Problems Encountered in Teaching Logic in Faculties of Theology”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4/1 (2014), 53.

¹⁴ Kilisli Hocaâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 4-5.

¹⁵ Kilisli Hocaâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 5.

tablodan oluşan ve çok sayıda örnekle somutlaştırılan risalenin¹⁶ içeriğinin kavranması, İslam mantık tarihinde modalite probleminin mahiyetinin anlaşılması ile mümkündür.

3. Aristoteles'te Modalite

Aristoteles'in mantık sisteminde temel hedef, önermelerin doğruluk değerlerinin tespiti ile bu önermeler vasıtasıyla kurulan kıyasın sonucunda doğru çıkarımı elde etmektir. Ancak, özellikle koşullu önermelerde doğruluk ve geçerlilik tespiti, bağlı olduğu şartın niteliklerinin sürdürüldüğü sürecin devamlılığıyla da ilişkilidir. Çünkü bir önermenin doğruluğu, sadece nesnelerin durumu ile değil, bu nesnelerin olma biçimiyle de ilişkilidir.¹⁷ Bu bağlamda, bir önermenin doğru olup olmadığı, onun modlarına göre belirlenebilir. Bu noktada modalite konusu anlam kazanmaktadır. Modalite, bir önermenin olma biçimi ya da zorunluluğunu, olasılığını veya mümkünlüğünü ifade eder. Aristoteles, modaliteyi bahsi geçen önerme ilişkisi nedeniyle kategoriler ve önermeler üzerinden tartışmıştır. O, modaliteyi mantık ve ontoloji bağlamında ele alırken, bir önermenin farklı biçimlerde olabileceğini belirtir. Aristoteles'e göre hükümlerde kiplik, dilde var olan ve gündelik kullanımda apaçık kabul gören nitelemeler vasıtasıyla elde edilir. Bu durumda kiplik, metafizik ayrımlar açısından konu edilemez. Ona göre modalite yani kiplik konusu, üç farklı önerme çeşidiyle izah edilir. Bunlar zorunluluğu kendisinde doğrudan barındırmayan arı veya basit (assertorik) önermeler, zorunluluğu kendisinde zorunlu olarak içeren zorunlu (apodeiktik) önermeler ve gerçekleşme potansiyeline sahip mümkün (problematik) önermelerdir.¹⁸ Ancak Aristoteles'e göre esas olan iki modalite zorunluluk ve mümkünlüktür. Diğer tüm modlar bunlardan türetilir. Aristoteles eserlerinde modalite ifadesini kullanmadığı gibi onun tanımını da yapmamıştır. Bu kelimeler onun şârihleri tarafından terimleştirilmiştir. Aristoteles tarafından belirlenen üç kipten en temel olan mod ise 'assertorik' yani zorunlu olmayan önermelerin içine alındığı moddur.

3.1. Arı ve Basit (Assertorik) Önermeler (Zorunlu Olmayan Önermeler)

Aristoteles'in mantık sisteminde, arı ve basit (assertorik) önermeler veya daha yaygın terimiyle doğrudan önermeler (assertoric propositions), belirli bir doğruluğa ya da yanlışlığa sahip olan, ancak zorunluluk ya da olasılık gibi modaliteler içermeyen önermelerdir. Bu önermeler, bir şeyin var olduğunu ya da olmadığını, bir özelliğin bir şeye ait olup olmadığını belirten önermelerdir. Bunlar öznenin herhangi bir özelliğinin yüklemde ifade edildiği önerme formudur. Bu önerme çeşidinde önermenin öznesi ile yüklemi arasında basit bir bağ kurulmuştur.¹⁹ Arı ve basit önermenin formu 'A, B'dir.'

¹⁶ Kilisli Hocaşâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 1-22.

¹⁷ Ayşe Şavklıyıldız. "Bir Düşünme Biçimi Olarak Aristoteles Öncesi Şartlı Yapılar". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2017), 251.

¹⁸ Aristoteles. *Organon III, Birinci Analitikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 26-27.

¹⁹ Rıza Tevfik. *Kâmus-ı Felsefe*. (İstanbul: Amira Matbaası, 1330), 417.

şeklinde. Doğrulanması veya yanlışlanması mümkün olan tüm önermeler bu önerme çeşidine örnektir. Dolayısıyla Aristoteles'e göre deney ve gözleme dayanan tüm önermeler assertorik yani basit ve modalitesiz önermelerdir. Bu önerme çeşidinde birbirinin zıddı olan basit önermelerin geçerliliği mümkündür. Yani, birbirinin tersi iki assertorik önermenin gerçekleşmesi imkân dâhilindedir. Arı ve basit önermeler yalnızca bir durumu bildirir. Bu önermelerin doğru ya da yanlış olması, herhangi bir koşul ya da zorunluluk gerektirmez. Bu tür önermeler, yalnızca gerçeklikte var olan bir durumu belirtir.

3.2. Zorunlu (Apodeiktik) Önermeler

Aristoteles, zorunluluğun yalnızca önermenin konusu için gerekli bir durum olduğunu değil, aynı zamanda onun varlıkla ilişkili olan kesinliğini de ifade ettiğini vurgular. Yani, bir şeyin zorunlu olması, onun ontolojik düzeyde kaçınılmaz olduğuna işaret eder. Bu, Aristoteles'in sebep-sonuç ilişkisi bağlamındaki görüşüyle paralellik gösterir. Zorunluluk, belirli bir sebep-sonuç ilişkisi gereği ortaya çıkar ve bunun dışında bir olasılık veya seçenek yoktur. Zorunlu önermeler, 'A mutlaka B'dir.' formunda kurulan önermelerdir. Bu önermeler her zaman ve her şart altında zorunluluğu ifade eder. Aristoteles bu önermeler için aritmetik ve geometriden örnekler vermiştir. Onların zorunluluğu önermelerin içeriğine ait olup, mantıksal bir zorunluluk değildir.²⁰ Buna karşın apodeiktik önermelere hiçbir önermenin içeriği yönünden zorunlu olamayacağı gerekçesiyle itiraz edilebilir. Çünkü en üst öncüller olan aksiyom ve postulların bile içerikleri yönünden zorunlu olmadığı iddia edilebilir.

3.3. Mümkün (Problematic/Kontenjan) Önermeler

Aristoteles, bir şeyin mümkün olmasının, onun gerçekleşmesi için gerekli bir koşul olmadığını belirtir. Mümkünlük, her şeyin belirli ve zorunlu bir potansiyel taşımadığı anlamına gelir. Aristoteles için mümkünlük, varlıkların ya da olayların gerçekleşme potansiyeli sunmasıyla ilgilidir. Bu durum, potansiyel ile aktualizasyon arasındaki farka işaret eder. Mümkünlük bir potansiyel durumken, gerçekleşme daha sonra elde edilen bir netice olabilir. 'A, B'dir.' şeklinde basit bir forma sahip olan mümkün önermelerin basit önermelerden farkı, bildirilen özelliğin deney ve gözleme dayalı olmaması, dolayısıyla da zorunlu olmamasıdır. Bu önermeler bir olasılığı belirttiği için 'A, B olabilir.' formuyla da ifade edilebilir.²¹ Mümkün önermeler kayıtları niteliğin geçerliliğinin dışarıda bırakılması şartıyla, basit önermeler ve zorunlu önermelerden kesin bilgi değerine sahip olmaları bakımından daha zayıftır. Çünkü onlar, önerme içerisindeki imkân derecelerini gösterirler.

4. İslam Mantık Tarihinde Modalite Problemi

Türkçe'de kip olarak karşılık bulan *mod*, Latince'de *modus*, İngilizce'de *mood* ya da *mode*, Almanca'da *modus*, İtalyanca'da *modo* ve Osmanlıca'da *hâl* kelimeleriyle ifade edilir.

²⁰ Aristoteles. *Organon III, Birinci Analitikler*, 25-26.

²¹ Aristoteles. *Organon III, Birinci Analitikler*, 41-45.

Önermenin nicelik ve niteliğine işaret ederek biçimini belirleyen kiplik²² yani modalite ise Latince’de *modalitas*, Fransızca’da *modalite*, Almanca’da *modalitat*, Osmanlıca’da *cihet* ve İngilizce’de *modality* şeklinde ifade edilir. Modalite, bir cümle, ilişkili başka bir cümle ya da önermenin ne şekilde doğru olduğunu belirtmesi anlamına gelir.²³ Osmanlıca ve Arapça mantık eserlerinde *cihet* şeklinde isimlendirilen modalite, sözlükte taraf ve yön şeklinde karşılık bulur. Mantık bilimi açısından ise modalite, zorunluluk veya zorunsuzluk, devamlılık veya devamsızlık bakımlarından konunun yükleme nispet edilmesiyle ortaya çıkar.²⁴

Türkçe dilbilgisi bağlamında, kiplik kavramı mantıktaki modalite anlamını tam manasıyla ifade etmemektedir. Türkçe’de, genellikle 4 ana kip türü kabul edilir: emir, istek, dilek-şart ve gereklilik. Oysa mantık disiplininde, bu kipler çok daha geniş bir yelpazeye yayılmakta olup, devamlılık, zorunluluk, mümkünlük gibi farklı modaliteler de bu kapsamda ele alınmaktadır. Mantıksal kipler, bir önermenin doğruluk değerini ve yüklem, belirli bir zamana, mekâna, koşula ya da zorunluluğa bağlı olarak geçerliliğini ifade eden özelliklere sahiptir.²⁵ Türkçe’de kiplik çoğunlukla zaman kipleriyle ilişkilendirilse de bu karmaşık yapı, dilbilgisel açıdan kiplik kavramının tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Öte yandan, mantıkta kiplik, özne ile yüklem arasındaki ilişkiyi belirleyen bir bağ olarak tanımlanır. Bu nedenle, Türkçe’de yalnızca 4 kip türü kabul edilirken, mantıktaki kip anlayışları, farklı mantıkçıların yaklaşımlarına bağlı olarak çok daha fazla sayıda olabilir.

Modalite kavramı, mantığın temellerini atan Aristoteles’e dayandırılmakla birlikte, Batılı mantıkçılar ve İslam mantıkçıları arasında bu kavramın kapsamı ve anlamı konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Burada kapsamdan kasıt, temelde modların sayısı, dolayısıyla da söz konusu modların fazlalığından kaynaklı olarak kurulabilecek alternatif kıyasların geçerlilik değerlerine ilişkindir. Bunun başlıca nedeni, Aristoteles’in modalite anlayışının, kendisinden sonraki mantıkçılar tarafından olası yorumlarla derinlik kazanmasıdır. Aristoteles, eserlerinde doğrudan “modalite”, “mod” veya “modal ifadeler” terimlerini kullanmamıştır; bu terimler ilk kez Boethius (470-525) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Modalite, bir önermede doğruluğun özne ile yüklem arasındaki ilişkiye dayandığı durumu tanımlayan bir kavram olarak ifade edilebilir. Başka bir deyişle, modalite, bir önermenin içerdiği hükmün mümkün, imkânsız veya zorunlu olup olmadığını ortaya koyan bir belirteç işlevi görür.²⁶ Dolayısıyla, kip içeren bir önermenin geçerliliğini değerlendirebilmek veya yanlışlığını tartışabilmek için, söz konusu kiplerin mahiyetlerinin bilinmesi zorunludur.

²² Afşar Timuçin. *Felsefe Sözlüğü*. 5. baskı (İstanbul: Bulut Yayınları, 2004), 323.

²³ Ahmet Cevizci. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 512.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz. “Cihet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA) 7 (1993), 545.

²⁵ Sadık Türker. *Aristoteles, Gazzâlî ile Leibniz’de Yargı Mantığı*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002), 176.

²⁶ İbrahim Çapak. “Ebu Salt Danî’nin Modalite Anlayışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2004), 70.

Bir modalite ya çok sayıda ya da belirli sayıda modaliteyle özne ve yüklem arasındaki bağı belirler. Mantıkçılar genellikle belirli sayıda modaliteyle kurulan bağı kullanarak çıkarımın geçerlilik ve doğruluk değerlerini ortaya koyma yoluna giderler. Klasik mantıkta ise bu tür bir düzenlemede modların sayısı daha önce de belirtildiği üzere 4 olarak ifade edilir.²⁷ Kiplik, özne ile yüklem arasında anlam yönünden bir ilişki kurmayan, bunun yerine bir önermenin niceliği ve niteliğiyle farklı bir yapıya sahip olan bir kavramdır. Daha açık bir ifadeyle kiplik, bir önermenin hükmünün gerçek, zorunlu veya mümkün olup olmadığını belirleyen bir özellik taşır. Kipli önermeler, yüzeyde tek bir önerme gibi görünse de aslında içinde birbirine bağlı iki ya da daha fazla önermeyi barındıran bileşik yapılar anlamını taşır. Bu bağlamda, bir modal önerme, aslında iki ayrı hüküm içeren ve birbiriyle iç içe geçmiş iki önerme olarak şekillenir. Örneğin, “Zorunlu olarak Tanrı bilendir.” şeklindeki bir önermede, “Tanrı bilendir.” ve “Tanrı’nın bilmesi zorunludur.” ifadeleri, birbirine geçmiş iki ayrı hüküm barındıran bir bileşik önerme oluşturur.

5. İslam Mantıkçılarına Göre Modalite

İslam mantıkçıları, zaman içindeki düşünsel farklılıklar ve dönemsel değişimler nedeniyle mütekaddimîn (erken dönem) ve müteahhirîn (geç dönem) mantıkçılar olarak iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrımın temel sebeplerinden biri, müteahhirîn mantıkçıların felsefi meseleleri kelimeler alanına dâhil etmeleri ve bir delilin yanlışlığı nedeniyle, o delille ispatlanmak istenen şeyin de yanlış olduğu sonucuna varılamayacağına ilişkin görüşleridir.²⁸ Buna karşın, mütekaddimîn mantıkçılar bu görüşlere karşı çıkmış ve sistemlerini bu ilkedan hareketle inşa etmemişlerdir.²⁹

İslam mantıkçıları tarafından modaliteyi ifade etmek için kullanılan “cihet” veya “müveccehat” teriminin ilk defa Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed el-Farâbi (ö. 950) tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Farâbi, cihetin, bir kazıyyenin mahmûlüne bitişik olan kelime olduğunu belirtmiş ve bu terimi, kazıyyenin konu ve mahmûlünün varlıklarının niteliklerine işaret etmek için kullanmıştır. Yani Farâbi, modaliteyi bir şeyin varlık düzeyindeki farklı olma biçimlerine ve bu varlıkların ne kadar zorunlu ya da mümkün olduğuna odaklanarak ele alır. Farâbi, bir şeyin zorunlu olmasının, varlık için kaçınılmaz olduğunu savunur. Zorunluluk, yalnızca mantıksal ya da ontolojik değil, aynı zamanda metafiziksel bir zorunluluk anlamına gelir. Yani, bir şeyin zorunlu olması, onun bir tür varlık yasasına dayanması gerektiğini ifade eder. Farâbi, zorunluluğu, sebeplerin ve sonuçların bağlantısı üzerinden açıklar. Bir şeyin zorunlu olması, onun kesin ve değiştirilemez bir şekilde mevcut olduğu anlamına gelir. Örneğin, Tanrı’nın varlığı Farâbi’ye göre zorunludur. Çünkü Tanrı’nın varlığı kendi özüyle belirlenmiştir ve başka

²⁷ Necati Öner. “Klasik Mantıkta Modalite-I, Modal Önermeler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1967), 69.

²⁸ Mehmet Ali Aynî. *Türk Mantıkçıları*, 52-53.

²⁹ İbn Haldun. *Mukaddime II*. çev. Süleyman Uludağ, 2. baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 1167-1168.

bir varlık biçimiyle açıklanamaz. Dolayısıyla Farâbi'ye göre Tanrı, zorunlu varlık olarak kabul edilir.³⁰

Aristoteles'in modalite anlayışıyla uyumlu şekilde Farâbi, olasılığı belirli bir olayın gerçekleşmesi için gerekli olan koşulların varlığına dayandırır. Bir şeyin belirli koşullar altında gerçekleşmesi mümkündür, ancak zorunlu değildir. Olasılık, kesin olmayan ama muhtemel bir durumdur. Mümkünlük ise bir şeyin varlıkta yer edinmesi için gerekli koşulların mevcut olması durumunu ifade eder. Farâbi modalite anlayışına Tanrı'nın varlık durumu ve evrenin yaratılışı gibi metafizik soruları dâhil eder. Bu şekilde, modaliteyi yalnızca mantıksal bir araç olarak değil, aynı zamanda ontolojik bir gerçeklik olarak ele alır. Bu bakımdan Farâbi, Tanrı'nın zorunluluğunu ve evrenin yaratılışını ontolojik bir düzlemde ele alır. Farâbi için Tanrı'nın varlığı zorunludur ve bu zorunluluk, varlığın ilk nedeni olarak açıklanabilir. Diğer her şey ise Tanrı'dan türemiş olan mümkün varlıklardır.

Farâbi'den sonra modalite meselesini tafsılatlı şekilde ele alan Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Sîna el-Belhi (İbn Sîna ö. m. 1037), konunun İslâm mantıkçıları tarafından ele alınmasına katkı sağlamış ve genel itibarla kabul edilen modalite anlayışını sistemleştirmiştir. İbn Sîna'nın modalite anlayışı, Aristoteles ve Farâbi'yle genel anlamda örtüşse de, zorunluluk cihetini farklı modlarla ilişkilendirerek detaylandırması ile bağ ve nicelik moduna dair görüşleri açısından ayırır. İbn Sîna, konunun girift yapısına dikkat çekerek modaliteyi hem mantıksal hem de ontolojik düzeyde ele alırken, özellikle zorunluluk ve mümkünlük kavramları arasında net bir ayırım yapar.³¹ Farâbi'nin kabul ettiği şekilde İbn Sîna'ya göre de, yalnızca Tanrı zorunlu varlıktır ve diğer varlıkların tamamı mümkün varlıklardır.

İbn Sîna'dan sonra Ebû'l-Berekât el-Bağdâdi (ö. m. 1152) tarafından da incelenen cihet konusuna değinen bir başka İslâm filozofu da Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd (İbn Rüşd)'dür (ö. m. 1198). Ayrıca modalite konusu sonraki dönemlerde Esîrüddin Ebherî (ö. m. 1265), Nasiruddin Tûsî (ö. m. 1274) ve Siraceddin el-Ürmevî (ö. m. 1283) tarafından da ele alınmıştır.³² İsmi geçen İslâm mantıkçıları modalite konusunu örnekendirerek genişletmiş ancak esas itibarla kendilerinden önceki filozoflardan konu özelinde farklı görüşler savunmamışlardır.

Modalite anlamında *müveccihat* kavramını kullanan Tûsî'nin kabul ettiği üç kip, mütekaddimîn mantıkçılar tarafından da benimsenen, vacip, imtina ve imkân kipleridir.³³ Verilen tarihsel bilgilerden de anlaşılacağı üzere cihet konusu İslâm mantıkçıları

³⁰ Farâbi. *Kitâbu'l-İbâre, el-Mantık inde'l-Fârâbi I*. Tahkik: Refik el-Acem (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1985), 155-156.

³¹ İbn Sîna. *Kitâbu's-Sifâ, Metafizik I-II*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2004-2005), 32-22.

³² Farid Jabre, Samih Dgheim, Rafic Al-Ajam ve Gerard Gihamy. *Encyclopedia of Arabic Terminology of Logic*. (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996), 262.

³³ Farid Jabre, Samih Dgheim, Rafic Al-Ajam ve Gerard Gihamy. *Encyclopedia of Arabic Terminology of Logic*. "Muhtelitat" Maddesi, 1030.

tarafından irdelenmiştir. Temelde Aristoteles kaynaklı olan bu konuyu İslâm mantıkçıları detaylandırmış ve kelimâ bağlamlarla ilişkilendirilerek modaliteyi daha anlaşılır hale getirilmişlerdir.

İslâm mantıkçıları, cihet olarak adlandırdıkları modal önermeleri ifade ederken, temel olarak İbn Sîna'nın görüşlerine dayanmaktadırlar.³⁴ İbn Sîna'ya göre, “zevatü'l-cihet” yani, modal önermelerde kip kavramı, yüklemle konu arasındaki bağı belirleyen ve bu bağlama zorunluluk veya zorunsuzluk niteliğini yükleyen bir çeşit olasılık ya da pekiştirme anlamı taşır.³⁵ Bu açıklamaya göre, İbn Sîna'ya göre modalite, yüklemle konu ile olan ilişkisinin tespitine aracılık eder. Aristoteles'in modalite anlayışıyla uyumlu olarak temelde üç kiplik olduğunu savunan İbn Sîna bunları, zorunlu, imkânsız ve mümkün şeklinde tasnif eder. Ancak İbn Sîna, Aristoteles'in assertorik (doğrulayıcı) önermelerini farklı bir şekilde anlamlandırarak, bu kip türü yerine imkânsız kipi öne çıkarmıştır.³⁶ Mütেকaddimîn mantıkçıları da, İbn Sîna'nın kiplik anlayışını benimseyerek, Aristoteles kaynaklı modalite konusunu İslâm mantığına entegre etmişler ve alana önemli bir katkı sağlamışlardır.

İbn Sîna'yla birlikte daha detaylı bir şekilde ele alınmaya başlanan modalite konusu, Aristoteles tarafından kıyasın dört şekli bağlamında ele alınmış ve zorunlu olmama, zorunluluk ve mümkünlik niteliklerine göre değerlendirilmiştir.³⁷ O, modalite konusuna temelde *Birinci Analitikler* kitabında yer vermiştir. Aristoteles'in konuyu detaylı bir şekilde ele almamış olmasının sebebinin onun bu konuya fazla önem vermemesi olduğu iddia edilmiştir.³⁸ Ancak İbn Sîna'dan itibaren ilk önce Necmuddin el-Kazvinî³⁹ (ö. m. 1276-1294?), sonrasında İsmail Gelenbevî (ö. m. 1790) ve en son olarak da Kilisli Hocazâde Mehmet Tahir Efendi modalite konusunu çok detaylı bir şekilde incelemiştir. Çünkü onun yazdığı söz konusu eser bir ders kitabı olarak tasarlanmıştır.⁴⁰ Mehmet Tahir Efendi'yi modalite konusu üzerine çalışmalar yapan diğer filozof ve mantıkçılardan ayıran en temel özelliklerden biri ise onun konuyu tüm ayrıntılarıyla işleyip, görüşlerini tablolarla desteklemesi olmuştur.

Ancak modalite anlamında *muhtelitât* kelimesini kullanan el-Ebherî'nin *Keşfü'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik* adlı eseri ulaşabildiğimiz ilk kaynak olmuştur.⁴¹ Ebherî eserinde konuyu ayrıntılarıyla işlemiş ve 11'i basit, 7'si bileşik olmak üzere toplamda 18 kip olduğunu

³⁴ İbn Sîna. *Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 103-115.

³⁵ İbn Sîna. *Yorum Üzerine*, 103.

³⁶ İbn Sîna. *Yorum Üzerine*, 103.

³⁷ Aristoteles. *Organon III, Birinci Analitikler*, 30-31.

³⁸ Jan Lukasiewicz. *Aristotle's Syllogistic*. (Oxford: Oxford Press, 1998), 133-134; Ayşe Şavklıyıldız, “İbn Sîna'da Şartlı Kıyasın Yapısı ve Epistemik Değeri -Batılı Modern Mantıkçıların Savunuları Bağlamında-”. *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1 (2017), 86-87.

³⁹ Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibi el-Kazvinî. *er-Risaletü's-Şemsîyye fi'l-Kavaidi'l-Mantikiyye*. Tahkik: Mehdi Fazlullah (Beyrut, 1998), 86.

⁴⁰ İsmail Kız. “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43/1 (2002). 143.

⁴¹ Esfîrûddin el-Ebherî. *Keşfü'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*. Tahkik ve neşir: Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Çantay Yayınları, 1998), 138.

belirtmiştir. *Muhtelitât* kelimesi cihet konusu kapsamında Kazvinî tarafından da kullanılmıştır. Ancak o, bu kelimeyi sadece konu başlığı olarak kullanmış, açıklamasını yapmamıştır.⁴² Buradan da anlaşılacağı gibi *muhtelitât* kelimesi Mehmet Tahir Efendi'ye ait bir ifade değildir.

5.1. Mütেকaddimîn Mantıkçılarda Modalite

Mütেকaddimîn ve müteahhirîn İslâm mantıkçıları önermelerin kiplikleri konusunda iki farklı görüşe sahiptir. Mütেকaddimîn mantıkçılara göre vücûb, imkân ve imtina olmak üzere temelde üç tür kiplik olduğu kabul edilir. Ancak bu dönemin mantıkçı filozoflarının bile kendi aralarında modalite konusunda görüş birliği sağladığı söylenemez. Farabî mutlak önermelerin modalitesinin varlığını savunurken, İbn Sîna mutlak önermelerin modalitesiz olduğunu ifade etmiştir. Yine İbn Sîna kıyasların modalitesi konusunu çok geniş işlemesine karşın Farabî bu konuyla ilgilenmemiştir. Bunlar modalite konusunda mütেকaddimîn mantıkçıların ileri sürdüğü farklı görüşlerdendir. Anlaşılacağı üzere bu konuda aynı döneme ait mantıkçılar ve filozoflar bazı farklı görüşlere sahip olabilmektedir. Kuşkusuz bu durum, modalite konusunun çalışılmasını güçleştirmektedir. Mütেকaddimîn mantıkçıların kabul ettiği kiplikler kısaca şöyle açıklanabilir:

5.1.1. Vücûb (Zorunluluk)

Nisbetin konudan ayrılmasının imkânsız olduğu ve yokluğu mümkün olmayan önermelerdir. *Vücûb-u zatî* (konunun özünden doğan zorunluluk) ve *vücûb-u bi'l-ğayr* (başka şeyden kaynaklanan zorunluluk) olmak üzere ikiye ayrılır. Allah'ın âlim olması O'nun özünden kaynaklanan bir zorunluluk olduğu için *vücûb-u zatî* iken, insanın yürürken bacaklarını hareket ettirmesi onun cevheri ile ilgili olmadığı için *vücûb-u bi'l-ğayr*dır.

5.1.2. İmkân

Bir şeyin bizzat kendisinin ne varlığını ne de yokluğunu gerektirmemesi durumudur. Var olması ve yok olması eşit düzeyde imkân dâhilindedir. İmkân, *imkân-ı has* ve *imkân-ı âmm* olmak üzere ikiye ayrılır. Hem var olma hem de yok olma yönünden zorunluluğun kaldırılmasına *imkân-ı has*, zorunluluğun yalnız bir yönden kaldırılmasına da *imkân-ı âmm* denir. İnsanın kâtip olması ya da olmamasının herhangi bir zorunluluk taşımaması sebebiyle bunu ifade eden bir önerme *imkân-ı has* olacaktır.

Ateşin sıcak olduğunun ifade edildiği bir önermede ise onun sıcak olmamasının zorunlu olmaması sebebiyle bu önerme *imkân-ı âmm* kategorisinde değerlendirilir.⁴³

5.1.3. İmtina (İmkânsızlık)

Herhangi bir şeyin özünün, dış varlığında başka herhangi bir şeyin yokluğunu gerektirme zorunluluğudur. Buna *imtina* yani *imkânsızlık* denir. Özelliği ise hiçbir şekilde

⁴² Necmuddin Ali bin Ömer el-Kazvinî el- Kâtibî. *er- Risaletü'l- Şemsiyye fi'l- Kavaidi'l Mantikiyye*, 226.

⁴³ Necati Öner. *Klasik Mantıkta Modalite-I, Modal Önermeler*, 78.

var olamamaktır. Ateşin sıcak olmasının zorunlu, soğuk olmasının imkânsız, sönmesinin ise mümkün olması buna örnektir.

5.2. Müteahhirîn Mantıkçılarda Modalite

Müteahhirîn mantıkçıların modalite anlayışına zemin hazırlayan temel sebeplerden biri İbn Sîna'nın, konulara yüklenen yüklemelerin zorunlu ve mümkünün dışında herhangi bir zamanda yüklendiği önermeleri de bu konunun içinde saymasıdır.⁴⁴ Bu durumda, içinde zaman, dolayısıyla süreklilik barındıran ifadeler de kip görevi görmek durumundadır. İslam dünyasında müteahhirîn mantıkçılara göre dört tür modalite vardır. Bunlar, zorunluluk, devam, imkân ve fiildir. Yine onlara göre bu dört kipliğin farklılıkları ve birbirleriyle ilişkileri göz önüne alındığında çok sayıda önerme ortaya çıkar. Ancak üzerinde en çok durulan 15 modal önermenin 8'i basit, 7'si bileşiktir. Bir önermenin basit ya da bileşik oluşunu belirleyen, önermelerin içerdikleri kiplik sayısıdır. İki ya da daha fazla kipliği içeren önermeler bileşiktir. Ayrıca basit önermeler devam ve zorunluluk kipleri ile kayıtlarılarında bileşik önermeler ortaya çıkar. Her insanın öğretmen olması mümkünken, her insanın öğretmen olmasının zorunlu olmaması buna örnektir. (İmkân + Zorunluluk = Mümküne-i hasse) tek bir hüküm varken modalite sayısı da tek olmasına karşın, birden fazla hükmü içinde barındıran bir önermede o sayı kadar modalite mevcuttur. Bunlar konumlarına göre modalitenin modalitesi olarak adlandırılabilirler.⁴⁵ Modalitelerin çeşitlenmesine, yani birbirleriyle olan münasebetlerine göre bileşik önermeler ortaya çıkar. Basit önermelerde ise bu çeşitlilik dört modalitenin farklılıklarına göre oluşur. Basit önermeler devam ve zorunluluk modaliteleri ile kayıtlarılarında, bileşik önermeler ortaya çıkmıştır. İslam mantık geleneğinde ve Kilis Mantık Okulu'nda kabul edilen haliyle bahsi geçen 4 tür modalite ve örnekleri şunlardır:

5.2.1. Zorunluluk

Müteahhirîn İslam mantıkçılarına göre 6 çeşit zorunluluk vardır. Allah'ın diri olması gibi konunun özünden çıkan zorunluluk, her insanın var olduğu sürece canlı olması gibi yüklem konuya yüklenmesinin zorunluluğu, her kâtibin yazarken zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirmesi gibi konunun özünün vasıflandırılmasından çıkan zorunluluk, ayın belli bir vakitte zorunlu olarak tutulması gibi belli vakitteki zorunluluk, ayın gecenin birinde zorunlu olarak tutulması gibi belirsiz vakitte zorunluluk ve Ali'nin ayaktayken zorunlu olarak ayakta olması gibi yüklem şartına bağlı zorunluluktur.

5.2.2. Devam

Her hayvanın mevcut olduğu sürece canlı olması gibi nispetin konudan çözülmemesi halidir.

⁴⁴ Hasan Ayık, *İslâm Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 323.

⁴⁵ Necati Öner, *Klasik Mantıkta Modalite-I, Modal Önermeler*, 80.

5.2.3. İmtina (İmkânsızlık)

Olumlu veya olumsuz fiilin bi'l-fiil ortaya çıkmasıdır.

5.2.4. İmkân

Bir şeyin bizzat kendisinde varlığının veya yokluğunun eşit olması durumudur. İslâm mantıkçıları tarafından tüm zorunlulukların karşısında bir olasılık olduğu kabul edilerek 6 çeşit imkândan bahsedilir. Ancak bunlardan yalnızca biri (mümkin-i amme) dikkate alınmıştır.

Bu esaslara göre şekillenen basit modal önermeler şunlardır:

- **Zarûriyye-i Mutlaka:** Öznenin zatı devamlılığını sağladığı sürece yüklem konuya yüklenmesinin veya olumsuzlanmasının zorunlu olduğu önermelerdir. Bunlar öznenin zatına dayalı olan bir zorunluluktan bahseden basit önermelerdir. Örnek:

Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak canlıdır.

Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak taş değildir.

- **Meşrûta-i Amme:** Yüklem özelliklerinin sürekliliğine bağlı olarak yüklem özne açısından var olmasının veya olumsuzlanmasının zorunluluğunun hüküm olduğu önermelerdir. Öznenin vasfı ile zatına bağlı olan, öznenin vasfının var olmasına dayalı zorunluluğu ifade eden basit önermelerdir. Örnek:

Her kâtip yazı yazmayı sürdürdüğü müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket halindedir.

Her kâtip yazı yazmayı sürdürdüğü müddetçe zorunlu olarak parmakları hareketsiz değildir.

- **Vaktiyye-i Mutlaka:** Belli bir zamanda yüklem zorunlu olarak var olduğunu ya da olumsuzluğunun zorunluluğunu ifade eden önermelerdir. Örnek:

Ay her vakt-i heylulede zorunlulukla tutulur.

Ay her vakt-i heylulede zorunlulukla ışıklı değildir.

- **Müntezire-i Mutlaka:** Belirli olmayan bir zamanda yüklem varlığının ya da olumsuzlanmasının zorunlu olduğunun ifade edildiği önermelerdir. Örnek:

Ay gecelerden birinde zorunlulukla tutulur.

Ay gecelerden birinde zorunlulukla ışık vermez.

- **Daime-i Mutlaka:** Öznenin zatı var olduğu sürece yüklem devamının ya da olumsuzluğunun hüküm olduğu önermelerdir. Yani yüklem olumlu ya da olumsuz şekilde, öznenin zâtı var olduğu sürece, özne için geçerli olmasıdır. Örnek:

Her insan var olduğu sürece devamlılıkla hayvandır.

Her insan var olduğu sürece devamlılıkla taş değildir.

- **Zarûriyye-i Mutlaka:** Vasef-ı mevzu devamlı olduğu sürece, yüklem devamlının hüküm olduğu önermelerdir. Örnek:

Her kâtip yazı yazmayı sürdürdüğü müddetçe devamlı olarak parmakları hareket halindedir.

Her kâtip yazı yazmayı sürdürdüğü müddetçe parmakları daima hareketsiz değildir.

- **Mutlaka-i Amme:** Yüklem fiilinin hüküm olduğu önermelerdir. Yani özne için yüklem zorunlulukla olumlu ya da olumsuz şekilde var olmasıdır. Örnek:

Her güvercin bi'l-fiil uçucudur.

Anka bi'l-fiil uçucu değildir.

- **Mümkin-i Amme:** Yüklem imkân ile hüküm olduğu önermelerdir. Örnek:

Her ateş bi'l-imkân sıcaktır.

Her ateş bi'l-imkân soğuk değildir.⁴⁶

Bileşik modal önermeler şunlardır:

- **Meşrûta-i Hassa:** Özün devamsız olması durumuyla (lâ devâm-ı zâtî) ile kayıtlanan meşrûta-i ammedir. Meşrûta-i ammedeki vâsin süreksizliğine atfen elde edilen zorunlulukların ifade edildiği önermelerdir. Örnek:

Her kâtip, öyle ki, kâtipdir bizzat parmakları hareket halindedir, lakin haddi zatında bu durum devamlı değildir.

- **Örfiyye-i Hassa:** Özün devamsızlığı ile kayıtlanan örfiyye-i ammedir. Öznenin vâsinin devamının süreksiz olmasıdır. Örnek:

Her kâtip yazı yazmayı sürdürdüğü müddetçe devamlılıkla parmakları hareket halindedir, lakin haddi zatından devamlı değildir.

- **Vaktiyye-i lâ dâime (vaktiyye):** Özün devamsızlığı ile kayıtlanan vaktiyye-i mutlakadır. Belli bir sürede yüklem özne için süreksiz ve zorunlu olarak var olmasıdır. Örnek:

Ay vakt-i heylule zamanında zorunlulukla tutulur, lakin bu durum esasında devamlı değildir.

⁴⁶ Kilisli Hocazâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 1.

- **Münteşire-i lâ dâime (münteşire):** Devamsızlık kaydını içeren münteşire-i mutlaktır. Yani yüklem süresiz ve belirsiz bir vakitte özne için olumlu ya da olumsuzlanmış şekilde var olmasını ifade eden önermelerdir. Örnek:

Bir gün zorunlulukla ay tutulur, lakin bu durum devamlı değildir.

- **Vücûdiyye-i lâ dâime:** Devamsızlık özelliğiyle kayıtlanan mutlaka-i ammedir. Örnek:

Her güvercin bi'l-fiil uçucudur, lakin bu durum devamlı değildir.

- **Vücûdiyye-i lâ zarûriyye:** Zorunlu olmayarak yüklem konuya yüklenmesini ile kayıtlanan mutlaka-i ammedir. Yüklem bi'l-fiil olumlu ya da olumsuzunun özne için zorunlu olmayarak var olmasıdır. Örnek:

Her insan bi'l-fiil gülücüdür, ancak bu gülücülük zorunlu değildir.

- **Mümkin-e-i Hassa:** Zorunlu olmayarak yüklem konuya yüklenmesi kayıtlanan mümkin-e-i ammedir. Örnek:

Her insan bi'l-imbân kâtiptir, lakin bu zorunlu değildir.⁴⁷

Mantıkçılar tarafından en çok dikkate alınan 15 çeşit mod içeren önerme örnekleri bunlardır. Söz konusu mod ve ilişkili önerme çeşitleri bazı nüanslar hariç tutularak Hocazâde Mehmet Tahir Efendi'ye ait Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât' adlı risalede de aynı şekilde ele alınmıştır. Bunlardan başka bahsi geçen modal önermeler ise şunlardır:

- **Mutlaka-i Vaktiyye:** Yüklem konuya yüklenmesi belli bir zamanda olup yüklem tahakkukunun hüküm olduğu önermelerdir. Örnek:

Ay bi'l-fiil vakt-i heylulede tutulur.

- **Mutlaka-i Münteşire:** Yüklem konuya yüklenmesinin fiilin olduğu vakitle aynı olduğunu ifade eden önermelerdir. Örnek:

Aynı var olduğu vakitlerin birinde her ay fiilen tutulur.

- **Hiyniyye-i Mutlaka:** Vasef-i mevzunun bazı vakitlerinde fiiliyat tahakkuku ile hükümlenen önermelerdir. Örnek:

Her zatı'l-cempli hastalığa sahip olduğu zamanların bazılarında öksürür.

- **Hiyniyye-i Mümkin-e:** Yüklemler (aykırı) önermenin olumlu olduğu durumda olumsuz, olumsuz olduğu durumda ise olumlu yönde zorunluluğunun kaldırılmasını ifade eden önermelerdir. Örnek:

Her zatı'l-cempli zatı'l-cemp olduğunda öksürmesi mümkündür (öksürmemesi zorunlu değildir).

⁴⁷ Kilisli Hocazâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 2.

- **Mümkin-i Vaktiyye:** Yüklemin var olduğu vakitlerin birinde önermenin olumlu olduğu durumlarda olumsuz, olumsuz olduğu durumlarda ise olumlu yönde zorunluluğunun kaldırılmasını ifade eden önermelerdir. Örnek:

Ay imkân-ı âmm ile vakt-i heylulede tutulur.⁴⁸

İslam mantıkçıları arasında genel anlamda kabul görmüş 15 adet modal önermenin 8'i basit, 7'si bileşiktir. Bunlar dışında 5 adet modun varlığı iddia edilir. Osmanlı dönemine ait Mehmet Tahir Efendi'nin modalite üzerine yazdığı *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risalesinde de ise 6'sı basit, 7'si bileşik olmak üzere 13 temel modal önerme açıklanmıştır. Ayrıca risalede bu 13 moddan elde edilebilecek 8 adet daha modun varlığı belirtilmiştir. Mehmet Tahir Efendi'ye göre basit olan 6 mod, zaruriyye, daime, meşruta-i amme, örfiye-i amme, mutlaka-i amme ve mümkin-i ammedir. İslam mantıkçılarının genel kabulüne göre ise basit olan 8 mod, zaruriyye-i mutlaka, meşruta-i amme, vaktiyye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, daime-i mutlaka, örfiyye-i daime, mutlaka-i amme ve mümkin-i ammedir.⁴⁹

Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi'ye göre sayısı 7 olan bileşik modlar, meşruta-i hassa, örfiyye-i hassa, vücudiyye-i la zaruriyye, vücudiyye-i la daime, vaktiyye, münteşire ve mümkin-i hassadır. İslam mantıkçılarına göre ise meşruta-i hassa, örfiyye-i hassa, vaktiyye-i la daime, münteşire-i la daime, vücudiyye-i la daime, vücudiyye-i la zaruriyye ve mümkin-i hassa olmak üzere 7 adet bileşik mod vardır. Yani Mehmet Tahir Efendi'nin bileşik mod kabulüyle İslam mantıkçılarının genel görüşü arasında tam bir uyum vardır. Mehmet Tahir Efendi diğer modlar olarak vaktiyye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, mutlaka-i vaktiyye, mutlaka-i münteşire hiyniyye-i mutlaka, hiyniyye-i mümkin, mümkin-i vaktiyye ve mümkin-i daimeyi sayarken, İslam mantıkçılarında kabul görmüş genel görüşe göre diğer modlar, mutlaka-i vaktiyye, mutlaka-i münteşire, hiyniyye-i mutlaka, hiyniyye-i mümkin ve mümkin-i vaktiyyedir.⁵⁰ Modların sayısı hakkında fazlaca teknik görünen söz konusu farklar belli bir mod üzerine oluşabilecek önermeleri, dolayısıyla da mantığın en temel konularından olan kesin bilginin elde edilmesi konusunda yöntem olarak kabul edilen kıyası doğrudan etkileyeceği için büyük bir öneme sahiptir. Çünkü özelde Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi'nin risalesiyle birlikte, modalite konusunun ele alındığı diğer eserlerde, çeşitli felsefi ve ilmî argümanların açıklanması, mantıksal çıkarımların ve doğrulama süreçlerinin tespiti ve bunların tamamının denetlenmesi mod sayısı ile ilişkili olarak geliştirilebilecek alternatiflerin varlığını da ortaya koyar. Dolayısıyla mantıksal anlamda doğru bilginin nasıl edinileceği konusunda ortaya çıkacak her tür epistemolojik tartışma, Hocaşâde Mehmet Tahir Efendi'nin risalesinde kendi sınırları içerisinde ve kipler bağlamında oluşturulan tablolar aracılığıyla denetlenebilir bir özellik kazanır. Bu bağlamda risale, modalite gibi karmaşık bir konunun

⁴⁸ Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvinî. *er-Risaletü's-Şemsiyye fi'l- Kavaidi'l- Mantikiyye*, 86-100; Kilisli Hocaşâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 3.

⁴⁹ Kilisli Hocaşâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 11-13.

⁵⁰ Kilisli Hocaşâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l- Muhtelitât Mine't-Tasdikât*, 13-15.

İslam düşüncesi merkezli olarak Osmanlı ilmî geleneğine mantık tarafından kazandırılan önemli bir örnektir. Hocaîade Mehmet Tahir Efendi risalesinde, mantığı sadece önermeler ve kıyaslar üzerinden değil, aynı zamanda çıkarım (inference) ve doğrulama (validation) süreçleriyle ilişkilendirerek ele alır. Bu açıdan mantığın işlevi, belirli bir doğruya ulaşmayı sağlamaktan çok, bu doğruluğun hangi epistemolojik yollarla tasdik edilebileceğine ilişkindir. Bu nedenle risalede modalite kavramı üzerinden yapılan tartışmalar, özellikle zorunluluk, mümkünlik ve imkân üzerine yoğunlaşmanın yanında düşüncedeki belirsizlikleri ve mantıksal hataları tespit etmeyi ve karışıklıkların nasıl giderilebileceği konusunda rehberlik etmeyi hedefler. Buna ek olarak risalenin verdiği şematik yöntemin kullanımı, doğru bilgiye ulaşma ve denetleme konusunda işlevsel bir değere de sahiptir.

Sonuç

Türkçe'ye kiplik olarak çevrilen modalite konusu mantık ilminin temel ve karmaşık konuları arasında gösterilmektedir. Belki de bu sebeple az sayıda modalite çalışması yapılmış olmalıdır. Yapılan çalışmaların içinde nadir de olsa modaliteyi derinlikli bir şekilde inceleyen ve konunun karmaşıklığı dolayısıyla hakkında müstakil bir çalışma yapılmasının gerekliliğine *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risalesinde değinen Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi'dir.

Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi'nin *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât* adlı risalesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan İslam mantıkçılarından İbn Sîna, modalite meselesine en detaylı haliyle eserlerinde yer vermiştir. İslam mantıkçılarının modalite anlayışında çok büyük farklılıklar olmasa da mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçıları arasında bir ayrışma mevcuttur. İbn Sîna'nın temel modalite anlayışının kaynağı olan Aristoteles'e daha yakın olanlar mütekaddimîn mantıkçılarıdır. Müteahhirîn mantıkçıları diğerlerine göre daha fazla sayıda dolayısıyla da daha ayrıntılı bir kiplik grubu oluşturmuşlardır. Mütekaddimîn mantıkçılarda zorunlu, imkân ve imtina olmak üzere 3 adet kiplik kabul görürken, müteahhirîn mantıkçılarda sayı 4'e çıkmaktadır. Bunlar; zorunluluk, devam, fiil ve imkândır. Kabul edilen kiplik sayısı, oluşturulabilecek olan önermelerin mod sayılarını belirleyeceği için modalite konusu açısından önem taşımaktadır. Yani kip sayısının fazlalığı, mod sayısının fazlalığı sonucunu zorunlu olarak ortaya çıkarmaktadır. Modalite konusu üzerine özel olarak yazılmış ender eserlerden biri olan Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi'nin *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât*'ını değerli kılan da bu mod sayılarının, dolayısıyla oluşturulma imkânı olan önerme sayısının fazlalığından ve modların detaylandırılışından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu detaylı analizler artan mod sayısı nedeniyle onun herhangi bir İslam mantıkçısıyla yahut mütekaddimîn veya müteahhirîn mantıkçılarla birebir aynı modalite kabulüne sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak kendi modalite anlayışını kurgularken oluşmuş mantık geleneğinden etkilendiği aşikârdır. Tüm bu detaylı analizlerin temel motivasyonu olarak Kilisli Hocaîade Mehmet Tahir Efendi'nin *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât*'ında da dile getirdiği gibi konunun karmaşık ve anlaşılması güç formundan mümkün olduğunca ayrıştırılması isteği gösterilebilir. Dolayısıyla eser, modalite konusunu bu

teknik karmaşıklıktan kurtararak, pratik işlevselliğe katkı sağlamayı amaçlamakta ve ilgililer için adeta bir kullanım kılavuzu yahut cetvel olarak nitelenebilecek yetkinliği ortaya koyarak anlam kazanmaktadır. Böylece okur, her mod ve ilişkili olarak kurulabilecek önermenin doğruluk ve geçerliliğine dair bilginin denetlenerek kendisine sunulmasıyla eserden faydalanabilmektedir.

Çalışmamız boyunca modalite konusunda verilen bilgiler ilk bakışta oldukça teknik görünse de bu konuyu detaylı bir şekilde bilmek kıyası bir yöntem olarak etkin kullanmak açısından son derece önemlidir. Başta İslam Hukuku ve Kelâm olmak üzere Temel İslam Bilimleri tarafından da yöntem olarak kullanılan kıyasta, sonucun kesinliği ve değeri öncüllerin kesinliğine bağlıdır. Öncüllerin kesinliğini tespit edebilmek için ise modalite konusunda uygun mod ya da kiplerin kullanılıp kullanılmadığının belirlenmesi gerekir. Bu açıdan değerlendirildiğinde modalite konusunu detaylı bir şekilde bilmenin, doğru bilgiye ulaşmada bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın modalite konusu özelinde yapılabilecek diğer çalışmalara bir çeşit dokümantasyon ve analiz örneği sunarak kapı aralaması, Osmanlı dönemi başta olmak üzere tüm bilim tarihinde henüz çalışılmamış metinlere dikkat çekmesi ve böylesine spesifik bir konu üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlaması beklenmektedir.

Kaynakça | References

- Altunya, Hülya. “Problems Encountered in Teaching Logic in Faculties of Theology”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4/1 (Zonguldak: 2014): 51-55.
- Aristoteles. *Organon III, Birinci Analitikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: MEB Yayınları, 1989.
- Ayık, Hasan. *İslâm Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Aynî, Mehmet Ali. “Türk Mantıkçıları”. Sadeleştiren: Naim Şahin. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (Ankara: 2005): 343-354.
- Bingöl, Abdülkuddûs. *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Bolay, Naci. *İbn Sîna Mantığında Önergeler*. İstanbul: MEB Yayınları, 1994.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çapak, İbrahim. “Ebu Salt Danî'nin Modalite Anlayışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (Sakarya: 2004): 69-92.
- Çapak, İbrahim. “İlk Dönem İslam Mantıkçılarının Modalite Yaklaşımı”. *Felsefe Dünyası*, 39 (Ankara: 2004): 46-60.
- Ebherî, Esîrüdî. *Keşfü'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*. Tahkik ve neşir: Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Yayınları, 1998.
- Farâbî. *Kitâbu'l-İbâre, el-Mantık inde'l-Farâbî I*. Tahkik: Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1985.
- Gündüz, Ramazan. *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hazar, Ahmet Turan. “Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri”. *Vakıflar Dergisi*, 24 (Ankara: 1995): 75-92.
- İbn Haldun. *Mukaddime II*. çev. Süleyman Uludağ. 2. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- İbn Sîna. *Kitâbu'l-Şifâ, Metafizik I-II*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2004-2005.
- İbn Sîna. *Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İmamoğlu, Halil. *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Jabre, Farid, Samih Dgheim, Rafic Al-Ajam ve Gerard Gihamy. *Encyclopedia of Arabic Terminology of Logic*. 1. Baskı. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Kazvinî, Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî. *er-Risaletü's-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantikiyye*. Tahkik: Mehdi Fazlullah. Beyrut, 1998.
- Kömürcü, Kamil. *Esîrüdî el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kilisli Hocaîzâde Abdullah Efendi (Enverî). *Zübdetü'l-Haşiyyeti'l-Cedîd*. İstanbul: 1290.
- Kilisli Hocaîzâde İsmetullah Efendi. *Hulâsa-i İlmi Mantık*. çev. Mehmet Tektuna. Halep: Sadâ-yı Şehbâ Matbaası, 1327.
- Kilisli Hocaîzâde Mehmed Tahir Efendi. *Zübdetü'l-Muhtelitât Mine't-Tasdikât*. İstanbul: 1299.
- Köz, İsmail. “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat*

- Fakültesi Dergisi*, 43/1 (Ankara: 2002): 135-169.
- Lukasiewicz, Jan. *Aristotle's Syllogistic*. Oxford: Oxford Press, 1998.
- Öner, Necati. "Klasik Mantıkta Modalite-I, Modal Önergeler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Ankara: 1967): 69-86.
- Ross, David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan Kavasoglu ve Zerrin Kurtoğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.
- Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Şavklıyıldız, Ayşe. "Bir Düşünme Biçimi Olarak Aristoteles Öncesi Şartlı Yapılar". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2017): 241-258.
- Şavklıyıldız, Ayşe. "İbn Sînâ'da Şartlı Kıyasın Yapısı ve Epistemik Değeri -Batılı Modern Mantıkçıların Savunuları Bağlamında-". *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1 (2017), 81-100.
- Tevfik, Rıza. *Kâmus-ı Felsefe*. İstanbul: Amira Matbaası, 1330.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. 5. Baskı. İstanbul: Bulut Yayınları, 2004.
- Türker, Sadık. *Aristoteles, Gazzâlî ile Leibniz'de Yargı Mantığı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- Ülger, Mustafa ve Ramazan Gündüz. "Kilisli Abdullah Enverî'nin Mantık-Din İlişkinine Bakışı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (Elazığ: 2013): 57-70.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cihet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 7 (1993): 312-314.